

Н.Ф. ВЕНЖИНОВИЧ
(Ужгород)

КОНЦЕПТОСФЕРА “БОГ” В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

УДК 811.161.2' 373.2 : 211

Венжинович Н.Ф. Концептосфера “Бог” в українській фразеологічній картині світу; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 16; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано обсяг і ментальну наповнюваність зазначеної концептосфери. Зроблено спробу встановити її роль та місце в українській фразеологічній картині світу.

Ключові слова: фразеологічна картина світу, концепт, концептосфера.

Resume. The article analyses the scope and mental filling of the above mentioned conceptsphere. On attempt has been undertaken to establish its role and place in Ukrainian phraseological world model.

Key words: phraseological world model, concept “God”, conceptsphere.

Сучасні мовознавчі дослідження все частіше звертаються до пізнання глибинної суті буття людини, її давніх традицій, звичаїв тощо – усього того, що звично називають *менталітетом*. Людина здавна прагнула з’ясувати свої витoki, свої корені, прагнула перебороти страх перед силами природи, які були для неї непізнаними. У свій словниковий запас людина вводила неповторні стійкі вирази, в яких закодована багатовікова мудрість, скарбниця здобутків культури. Невмируща пам’ять нашого народу зберегла для нас чудові словесні перлини, які прийшли з далеких віків і служать нам далі [16, с.3]. Наука, що вивчає це безмежне багатство образного вислову, має назву *фразеологія*. На фразеологічному рівні виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з іншого – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету [3, с.33]. За багатьма фразеологізмами стоїть специфіка матеріального і духовного життя народу, його традицій, вірувань, типових форм поведінки та реакцій на типові життєві ситуації – всього того, що складає національну ментальність і світосприйняття [4, с.126]. Помітною рисою сучасних наукових досліджень є якраз інтерес до вивчення специфіки національних менталітетів, ментальних цінностей. Ця тенденція диктується двома протилежно спрямованими векторами: з одного боку, глобалізаційними процесами в постіндустріальній (інформаційній) цивілізації, що загрожують нівелювати національні цінності та культурну своєрідність народів, а з іншого –

зростаючим відчуттям їх взаємозалежності, прагненням до взаєморозуміння та взаємопроникнення в духовні світи один одного [9, с. 126].

Учені помітили, що серед стійких виразів помітне місце займають утворення з ономастичним компонентом. Серед них – фразеологічні вирази, де наявні: 1) імена людей, міфологічних істот, наприклад: *там (туди, в ті місця* і т. ін.), *де Макар телят пасе*, ірон. Там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання; дуже далеко [14, с.364]; 2) клички тварин, наприклад: *як Сірко на прив'язі*. 1. зі сл. *набігатися, намотатися* і т. ін. Дуже, надзвичайно. 2. зі сл. *нагулятися*, ірон. Уживається для вираження повного заперечення змісту зазначеного слова; *зовсім не (нагулятися)* [14, с. 651]. 3) географічні назви, наприклад: *пройти і Крим, і Рим, і мідні труби*, ірон. Побувати всюди, надивитися всього, зазнати всіляких випробувань (перев. стосується осіб з поганою репутацією, низькою культурою поведінки) [14, с. 574]. Місце та роль ономастичного компонента у фразеологічних одиницях визначали і сучасні науковці [1, с. 6 тощо]. Найновіші концептуальні дослідження названої проблематики наявні в працях [4, с. 7-12]. На думку О. Карпенко, когнітивну ономастику слід розглядати як новий напрямок вивчення власних назв, адже в цьому випадку вони вивчаються не тільки в текстах, не тільки в мові, як то робить чинна нині ономастика, а в ментальному лексиконі, у мові мозку [6, с. 396].

Особливе місце у фразеологічних одиницях займає компонент *Бог*. Люди здавна вірили в існування вищої сили, яка керує нашим земним життям і готує до потойбічного життя. Тому вони і витворили протягом тривалого часу чимало стійких виразів із компонентом *Бог*. Нині дослідження таких виразів системно не проводилося, хоча є праці, які частково торкаються цієї проблеми [7; 8; 12]. Тому ми поставили собі за мету виявити в лексикографічних джерелах такі стійкі утворення та різнобічно їх проаналізувати, при цьому з'ясувавши їх роль у цілісній фразеологічній картині світу. Джерельною базою слугували перш за все словники [2; 5; 13; 14; 16], а також текстові ілюстрації з творів художньої літератури.

У нашому дослідженні ми спираємося на таке визначення концепту: “Концепт – це інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних” [10, с. 256]. Знання змістового обсягу мовного знака, зокрема і фразеологічної одиниці, залежить від освіченості людини, її життєвого досвіду, обставин самого життя, оскільки мовна семантика пов'язана з мовною картиною світу, а вона різна у представників різних соціальних, вікових груп [15, с. 292]. Концептосфера – це сукупність

взаємопов'язаних і взаємно зумовлених концептів. У процесі категоризації відбувається об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини [10, с.200]. Категоризація пов'язана з усіма когнітивними системами й операціями – порівнянням, ототожненням, аналогією. Концептуалізація – один із процесів пізнавальної діяльності людини, що полягає в осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їх ознаки. Результатом концептуалізації є формування концептуальної системи, складниками якої і є концепти [10, с. 258]. Фразеологічна картина світу у нашому розумінні – це сукупність фразеологічних виразів, які відображають найрізноманітніші прояви життя і діяльності людини. Учені вводять сьогодні поняття ключових слів культури, тобто слів, особливо важливих і показових для окремо взятої культури. Предметом нашого дослідження стали близько п'ятдесяти фразеологічних виразів із компонентами *Бог, Божий, Божа, Боже*.

Наші наукові пошуки у руслі зазначеної концептосфери дозволяють представити такі групи стійких виразів на позначення:

1) невідомо чого, чогось неймовірного: *Бог (Господь) зна що таке. – Се Бог зна що таке... ні на що не схоже...* (М. Коцюбинський);

2) почуття впевненості: *як боги. – Ось тоді такі, як ти, колишні авіатехніки, почуватимуть себе як боги!* (А. Хорунжий);

3) побажання: *можеш іти: з Богом, Парасю. – Не хочеш – я тебе не тримаю, з Богом, Парасю* (П. Козланюк); *дай (подай) Боже, поздоров Боже* (побажання здоров'я, добра, благополуччя);

4) бажання, зусилля пригадати що-небудь: *дай Боже(Бог) пам'ять. – Я десь на неї схожу бачив. – О-о, дай Боже пам'ять* (Панас Мирний);

5) бажання уникнути чогось небажаного, застерегтися від чогось: *не дай Боже (Бог, Господи, Мати Божа); не доведи Бог; не приведи Бог; – Не дай Боже вмирати під тином* (Укр. прислів'я);

6) запевнення у правдивості висловленого: *убий (побий) мене Бог. – Йі-богу, принесу! Бог мене вбий*, коли не принесу (Панас Мирний);

7) кепкування з кого-небудь: *брати/взяти на Бога. – Христия ніяк не могла второпати – жартують із нею, беруть на Бога чи правду кажуть?* (Є. Гуцало); *домагання чогось нечесно – Ти мене одурити хочеш, на Бога взяти* (В. Собко); *залякування когось, загрози комусь: Зараз я заїду до Рудого і візьму його трохи на Бога* (С. Добровольський);

8) досягнення чогось особливого, незвичайного, вимріяного: *вхопити (впіймати, взяти і т. ін.) Бога за бороду. – І вирішив я, необачний, тоді, що Бога за бороду взяв* (Б. Олійник);

9) незадоволення ким-, чим-небудь: *гнівити Бога (Господа)*. – *Не гніви, Григорію, Господа*, - почувся знову батюшчин голос (В. Шевчук);

10) задоволення, заспокоєння, морального полегшення у зв'язку з чим-небудь: *хвалити Бога, дякувати Богові*. – *Ну, хвалить Бога, що Настя знайшла собі роботу* (І. Нечуй-Левицький);

11) відсутності підстав для нарікання, вираження незадоволення: *гріх (нема чого, нічого і т.ін.) і Бога гнівити*. – *Тобі, Мар'яно, гріх і Бога гнівити* (Панас Мирний);

12) частого згадування Бога (навіть прикриваючи свої недобрі наміри та вчинки): *живим до Бога лізти*. – *Живим до Бога лізе та все клятви дає* (О. Ковінька); поганого самопочуття, аж до втрати терпіння. – *Зробіть щось, - прошу, а то живим до Бога полізу* (Ф. Маківчук);

13) милосердної, доброї, совісної, справедливої людини: *мати Бога в серці (в душі, в животі і т.ін.)*. – *Не хочу я краденого добра. Я маю Бога в серці* (І. Нечуй-Левицький);

14) жорстокої, бездушної, несправедливої людини: *не мати Бога в душі*. – *...весь той люд, що не має в душі Бога й не боїться ні тучі, ні грому* (В. Винниченко);

15) шанобливого запитування: *на милість (милость) Божу (Господню, Бога і т.ін.)*. – *Скажіть на милость Божу, чого він від мене хоче?* (С. Васильченко);

16) дій усупереч моральним принципам: *не боятися/не побоятися Бога*. – *... він, Бога не боячися, проїжджих обміряє...* (Г. Квітка-Основ'яненко);

17) провини, бути гіршим за інших: *у Бога теля з'їсти*. – *Що я гірший за інших чи в Бога теля з'їв?* (І. Сочивець);

18) необхідності раптової втечі звідкись: *дай/давай Боже (Бог) ноги (а чорт колеса)*. – *... у мене аж мороз поза спиною посипав, і – дай Боже ноги! Мерщій хильки та хильки* (Панас Мирний);

19) нічим непримітною, посередньою людини: *ні Богу (Богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, ладан, надовбень, угарка, рогачилно і т.ін.)*. – *Я білоручка: ні панянка, ні мужичка, ні Богові свічка, ні чортові кочерга* (М. Кропивницький); нема ніякої користі, толку з кого-, чого. – *... а солоденько-сиропні віршики чи мініатюри, з яких, як кажуть, ні Богу свічки, ні чорту кочерги* (А. Малишко);

20) пристрасного переконання, уклінного прохання: *заклинати Богом (усім святим на світі)*. – *Богом Вас закликаю! Збережіть ці скарби духу народного для нащадків* (З журналу);

21) робити щось приємно, радісно, легко: *як Богу (Богові) молитися/помолитися*. – *Та це їй як Богові молитися* (З журналу);

22) не знати, що трапиться в житті, що є неминучим у майбутньому: *ходити під Богом*. – *Не журіться, матінко, ми всі ходимо під Богом* (О. Стороженко);

23) щоб здійснилося що-небудь: *Бог у вуха*. – *Якби то наші слова та Бог у вуха*, – вголос подумав Мар'ян Поляруш (М. Стельмах);

24) смерті: *віддати/віддавати Богу (Богові) душу*. – *Одпочивала княжна, Та й Богу душу oddала* (Т. Шевченко); *на Божій дорозі/стояти на Божій дорозі, опинитися/опинятися на Божій постелі; стояти на Божій дорозі; спочивати/спочити в Бозі*;

Фіксуємо ряд стійких виразів із компонентом *Божжа, Божий*, зокрема на позначення:

1) кобзарів, лірників, співців і т.ін.: *Божжа людина*. – *У народі їх називали Божими людьми, вони були у великій пошані* (Наука і культура...);

2) таланту, видатних здібностей, природного обдарування. – *Панночка ... має душу живу, і навіть іскру Божу* (Леся Українка);

3) незадоволення ким-, чим-небудь або здивування: *кара Божжа* (Господня). – *Кара Божжа з тими листами та й годі!* (Леся Українка); *чиста кара Божжа*;

4) застереження від чогось лихого, поганого, небажаного: *крий Боже* (*Матір Божа, Мати Божа* і т. ін.). – *Замір сидів і думав... про жінку слабу, про діток дрібних, що, крий Боже, посиротіють ще...* (М. Коцюбинський);

5) позитивних або негативних емоцій (радості, здивування, переляку і т. ін.): *Мати Божа*. – *Ой, Мати Боже! І розказувати боязно!* (Марко Вовчок); *Мати Божа милостива*;

6) побажання кому-небудь добра, безпеки, благополуччя і т. ін.; щоб було все добре: *хай (нехай) Мати Божа милує (помилує, прощає, боронить, помилує і т. ін.) кого*. – *Ну, хай тебе боронить і хова од лиха Мати Боже...Прощавай!* (М. Коцюбинський);

7) людини, яка напружено, посилено працює: *як Боже бджола*. – *Пийте, велелепая кумо! – всміхнувся піп пані Килині, - бо ви сьогодні заслужили, істинно так, як Боже бджола, потрудились* (М. Лазорський);

8) безвольної, покірливої, розумово обмеженої людини: *agneць Божий*. – *Бачиш агнець Божий, покірний, тихий перед тобою, а що він у бригаді виробляв, хай тобі люди розкажуть!* (З журналу);

9) життя у всіх його проявах: *Божий (білий світ)*. – *Серце б'ється, любо... І світ Божий, як Великдень* (Т. Шевченко); все навколишнє;

10) представників духовенства: *Божий (Господній, Христовий) слуга*. – *Беру тебе, слуго Христовий* (Леся Українка);

11) паломників, прочан, юродивих: *Божий чоловік*. – **Божий чоловік** *положив Петрусеві на голову руку да й каже: – Добрий козак, по батькові пішов* (П. Куліш);

12) робити кого-, що-небудь відомим для багатьох: *витагати/витагати (витагнути) на світ Божий* кого, що. – *Ну, тепер ми... витагнемо цих скромняг на світ Божий, вони ще у нас у президіях сидітимуть!* (О. Гончар);

13) розбиратися в чому-небудь: *відрізнути Божий дар від яєчні*. – *Певно, вважають, що тут сидять одні остолопи, які не **вміють відрізнути Божого дару від яєчні*** (М. Тарновський);

14) давати життя комусь; народжувати дитину: *приводити, привести на світ Божий*. – *А дівчина гине... Якби сама, ще б нічого, А то й стара мати, що **привела на світ Божий**, Мусить погибати* (Т. Шевченко);

15) заступництво, дії Божої сили, Бога: *промисел Божий*. – *І воістину лише **промисел Божий** врятував господаря* (В. Канівець);

16) заклопотаної, зайнятої людини: *не бачити світу (світа) Божого (білого)*. – *За всякими ділами й **світа Божого не бачу*** (М. Коцюбинський); бути ув'язненим, перебувати в неволі – *Там кайдани по три пуда, Отаманам по чотири. І **світа Божого** не бачать, не знають, Під землею камень ламають* (Т. Шевченко); тяжко мучитися, переживати і т. ін.;

17) запевнення в правдивості чого-небудь: *щоб світу Божого (своїх діточок і т. ін.) не побачити*. – *Щоб **світу Божого** не побачив, коли я знаю де я* (П. Куліш);

18) щось робити легко, без докладання особливих зусиль: *як (мов, ніби і т. ін.) з Божої руки*. – *Зо триста років в Україні лилася кров, величезні жертви клали без успіху, і раптом, **як з Божої руки**, несподівано дано незалежність* (В. Барка) (див. вище);

19) раю: *Царство Небесне (Вічне, Боже)*. – *Не журися, Насте, об худобі... Стережись, щоб вона тобі не перепинила дорогу до **Царства Небесного*** (Г. Квітка-Основ'яненко); при згадці небіжчика для вираження побажання йому загробного райського життя; *ірон.* *страта, смерть*;

20) дуже спокійної, лагідної, але безвольної, інертної людини: *Боже теля*. – *Павко, скажи, і чого ти таке **Боже теля**?* (Л. Письменна);

21) стає темно від сильної хуртовини, туману, пилу тощо: *світу (світа) Божого (білого) не видно*. – *Як от інколи схопиться завірюха – громом гримить, вітром бурхає, **світу Божого не видно*** (П. Куліш); кого-, чого-небудь дуже багато.

Досліджуваний матеріал свідчить, що за допомогою стійких фразеологічних виразів, що утворюють концептосферу “Бог”, в українській мові відображені найрізноманітніші аспекти життя і діяльності людини. Зокрема,

перед нами постає в образному вираженні людина як дитя природи і Боже створіння, її народження й смерть, її соціальний статус, її позитивні та негативні риси, її активна діяльність і бездіяльність, вимальовуються явища природи, що супроводжують людину упродовж її життя. Яскраво відтворені у зазначеній концептосфері гумор, почуття, переживання людини, її намагання стати кращою, ніж вона є. Ми визначили такі найважливіші, найбільш репрезентативні семантичні сегменти в досліджуваній концептосфері української фразеологічної картини світу: ЛЮДИНА – правдива, здібна, працьовита, милосердна, жорстока, аморальна, нічим не примітна, безвольна; ПОЧУТТЯ ЛЮДИНИ – впевненість, радість, здивування, переляк; НАРОДЖЕННЯ – ЖИТТЯ – СМЕРТЬ; СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС – кобзарі, лірники, співці, духовенство; ЗВЕРТАННЯ, ПРОХАННЯ, ПЕРЕКОНАННЯ; СТАН ПРИРОДИ.

Відображення практично всіх проявів життя людини вдається досягнути завдяки широкому використанню фразеологічної антонімії, що передбачає контрастне протиставлення семантики і відзначається єдністю смислової, логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю компонентного складу. Спостерігаємо значну варіативність компонентів фразеологічних одиниць. Опрацьований нами фразеологічний матеріал включає широкі, наповнені синонімічні ряди досліджуваних одиниць. Ряд фразеологізмів є багатозначними. Проведене нами спостереження засвідчує глибоку ментальну наповненість концептосфери “Бог”. Очевидно, що така значна кількість стійких мовних виразів із цієї проблематики підкреслює особливості українського менталітету, наші витоки, наше коріння. Із глибини віків промовляють до нас наші пращури, які завжди шанували Бога, зверталися до нього і коли було скрутнo, і коли було все добре. Бог у біблійному значенні – творець усього суцього, що керує світом і вчинками людей. В образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, втілення ідеї людського щастя, справедливості [7, с.71]. Узятий для дослідження матеріал дозволяє стверджувати, що саме в таких образних, влучних виразах – дух нашого народу, стосунки людей між собою, їх мрії, їх устремління до кращого життя. Отже, концептосфера “Бог” займає одне із найбільш вагомих місць в українській фразеологічній картині світу.

Література

1. Арефьева Н. Коцептосфера девичества в болгарской языковой картине мира (на материале фразеологических единиц) // *Studia Slavica*. Выпуск 8: Юбилей / [упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Джоганик]. – Ужгород: Видавництво Олександрі Гаркуші, 2008. – 427 с.

2. Жайворонок В. Знаки української культури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: Нариси. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
4. Жуйкова М. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа”, 2007. – 416 с.
5. Калашник В.С., Колоїз Ж.В. Словник фразеологічних антонімів. – К.: Довіра, 2004. – 284 с.
6. Карпенко О. Засади когнітивної ономастики // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія філологія. – №356–359. – С. 396 – 401.
7. Кононенко В. Символи української мови: монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 1996. – 272 с.
8. Кононенко В. Концепти українського дискурсу: монографія. – К. – Івано-Франківськ, 2004. – 248 с.
9. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики: монографія. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями і проблеми. – Полтава: Довкілля-К.
12. Скаб М. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: монографія. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
13. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П.Коцура, О.І.Потапенка та ін. – К.: Міленіум, 2005. – 352 с.
14. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.
15. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
16. Ярещенко А.П., Бездітко В.І., Козир О.В. Сучасний фразеологічний словник української мови. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 640 с.